

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Психолого-педагогічний факультет

Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри _____

Реєстраційний № _____
«__» _____ 20__ р.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

студентки групи ЗСПм-22
ступінь вищої освіти «магістр»
психолого-педагогічний факультет
спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки
освітньо-професійна програма «Соціально-
педагогічна робота з дітьми та молоддю»
Гіжинської Ганни Валеріївни

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент
Шимко Ія Миколаївна

Оцінка: Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Гіжинська Ганна Валеріївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

(підпис)

Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету, Міністерство освіти і науки України.

Захист кваліфікаційної роботи відбудеться «___» _____ 2023 року об _____ годині на засіданні екзаменаційної комісії з атестації здобувачів вищої освіти зі спеціальності 011 Освітні педагогічні науки, освітньо-професійної програми «Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю».

Адреса: Навчальний корпус №4 Криворізького державного педагогічного університету, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Героїв АТО, буд. 79А.

Науковий керівник:

Шимко Ія Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету

Рецензент:

Василюк Тамара Григорівна, кандидат педагогічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. У роботі вказано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, зазначено експериментальну базу, особистий внесок і результати апробації кваліфікаційного дослідження.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ (**Гіжинська Г.В.**).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ	9
1.1. Сутність поняття «культура поведінки» та фактори її формування.....	9
1.2. Структурна модель процесу формування культури поведінки дітей і молоді.....	14
1.3. Основні напрями діяльності соціального педагога у вихованні культури поведінки дітей і молоді.....	17
Висновки до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ	22
2.1. Соціально-психологічна характеристика дітей і молоді.....	22
2.2. Особливості формування культури поведінки в сучасній сім'ї: соціально-педагогічний аспект	24
2.3. Соціально-педагогічні умови формування культури поведінки в освітніх закладах.....	28
Висновки до розділу 2.....	31
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ.....	34
3.1. Соціально-педагогічна програма формування культури поведінки учнів освітнього закладу під час військової агресії	34
3.2. Методичні рекомендації вчителям та батькам щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді	38
Висновки до розділу 3.....	41
ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45

ВСТУП

Актуальність дослідження. Згідно з чинним законодавством України, освіта виступає основою не тільки інтелектуального та фізичного зростання особистості, а також й духовної та культурної її складової. Завдяки спільним цінностям та культурі забезпечується розвиток суспільства в цілому, а також успішно відбувається процес соціалізації особистості. Це відображення ми знаходимо, як в Національній стратегії розвитку освіти, так і в Законі України «Про освіту».

А Концепція Нової української школи дає чітко зрозуміти, що усі ці процеси розвитку, виховання і соціалізації дають змогу випускникам освітніх закладів стати конкурентноспроможними у XXI столітті. Вони формуються як цілісні особистості; патріоти, які діють відповідно до морально-етичних принципів; інноватори, здатні учитися впродовж життя.

В сучасних умовах поняття «освіта» та «освітній процес» виступають певною тріадою, яка містить такі ключові елементи: навчання, виховання і розвиток.

Виховний процес є одним з основних аспектів освітнього процесу. Його фокус направлений, перш за все, на культуру поведінки та загальнолюдські цінності, такі як: гідність, толерантність, емпатія, повага до життя, до себе, до оточуючих людей. Нерозуміння та не схвалення цих цінностей може завдати шкоди особистості. Навіть освічена особа згодом може стати порушувачем закону.

Тобто, перш за все, виховання відбувається через цінності. Адже, головною метою виховного процесу виступає визнання та усвідомлення важливості та необхідності загальнолюдських норм, правил, тобто культури поведінки. Система цінностей, в свою чергу, відповідає за гармонійну та успішну взаємодію людей у соціумі та діє у виразі певних стереотипів поведінки.

Поняття «культура поведінки» висвітлюється у багатьох науках, таких як: філософія, педагогіка, соціологія, педагогіка, етика, а також психологія.

Для чіткого з'ясування поняття «культура поведінки», доречним буде розгляд цього питання через його складові, а саме: поняття «культура» та «поведінка».

Поняття «культура» є багатограним, тому існує велика кількість визначень та значень.

Поняття «культура» в сучасному розумінні виступає як система збереження людського досвіду та його подальше розповсюдження. Відповідно, через усвідомлення та засвоєння культури й відбувається розвиток людини як особистості.

А поняття «поведінка» відображає цей процес, процес соціалізації та адаптації до соціального середовища, враховуючи індивідуальні особливості людини.

Теоретичне опрацювання загальних проблем формування культури поведінки особистості визначено у працях І. Беха, Ф. Вольтера, Б. Грінченко, Т. Дмитренко, А. Капської, А. Коваленко, Л. Козера, Л. Колберга, М. Корнева, В. Роменця, В. Сухомлинського, І. Талаш, І. Шимко та ін.

Актуальність проблеми зумовила вибір теми дослідження **«Соціально-педагогічні умови формування культури поведінки дітей і молоді»**.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та впровадження соціально-педагогічної програми формування культури поведінки дітей і молоді.

Актуальність теми та сформована мета дослідження зумовили постановку й розв'язання наступних завдань дослідження:

1. З'ясувати сутність поняття «культура», «поведінка», «культура поведінки» «соціалізація»;
2. Зазначити структурну модель процесу формування культури поведінки;

3. Визначити соціально-педагогічні умови діяльності соціального педагога в освітніх закладах;
4. Розробити та впровадити соціально-педагогічну програму формування культури учнів освітнього закладу під час військової агресії;
5. Проаналізувати отримані результати та надати методичні рекомендації вчителям і батькам щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді.

Об'єкт дослідження - процес формування культури поведінки дітей і молоді.

Предмет дослідження - програма соціально-педагогічних умов в процесі формування культури поведінки серед дітей і молоді.

Гіпотеза дослідження - формування культури поведінки дітей і молоді буде ефективним та дасть гарні результати, якщо будуть дотримані соціально-педагогічні умови. А саме: додержання суб'єкт-суб'єктних відносин у системі «дорослий-дитина»; реалізація принципів послідовності у роботі освітніх закладів; утворення цінностей особистості, які визначають культуру особистості; забезпечення єдності педагогів і батьків у процесі формування культури поведінки; розвиток активної позиції дітей і молоді в соціумі, їх самореалізація та самоствердження.

Методи дослідження. Для реалізації зазначених завдань були використані такі методи дослідження:

- *теоретичні* – (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та систематизація);
- *емпіричні* – (спостереження);
- *методи статистичного оброблення.*

Апробація результатів дослідження. Тези даного дослідження були опубліковані в збірнику наукових праць «Актуальні проблеми досліджень у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи» (Харків, 19 травня 2023 року). Тема статті: «Соціально-педагогічні умови формування культури поведінки дітей і молоді» (Гіжинська Г.В. та Шимко І.М.)

Структура роботи: кваліфікаційна робота містить такі складові, як: вступ, три розділи, вісім підпунктів, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел (54 джерела).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

1.1. Сутність поняття «культура поведінки» та фактори її формування

Ми живемо в час неймовірно швидких перетворень. Сучасні орієнтири в формуванні та розвитку системи освіти вимагають підвищених умов й стандартів процесу виховання дітей і молоді, культури поведінки в цілому. Тому питання відродження та збереження культуротворчого спрямування в закладах освіти посідає вагоме місце. Рівень культури поведінки особистості відіграє колосального значення не лише в системі освіти, але й в кожній сфері життя, з якою ми стикаємося. З цією проблематикою ми перетинаємося у будь-яких відносинах: в родині, у взаєминах з однолітками, в стінах освітніх закладів, в побуті, в повсякденному житті.

Згідно основного Закону України – Конституції – найвищою соціальною цінністю визнається людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Відповідно, наша культура поведінки має бути сфокусована перш за все на людину, на її індивідуальність та особистість. Тому на нас покладена відповідальність за збереження ціннісних та етичних стандартів і впровадження їх у життя суспільства [1] (рис.1.1.).

Рис. 1.1. Конституція України

Джерело: [1]

[розроблено автором]

Культура поведінки – це сукупність сформованих соціально значущих якостей особистості, її щоденних вчинків у суспільстві, що ґрунтуються на нормах моралі, етики, естетики та культури [33].

Виховання культури поведінки постає вагомим та змістовним питанням морального виховання, яке має відповідати найважливішим потребам сучасності. Адже, від цього залежить розвиток майбутнього покоління. Виховання культури поведінки постає як важлива педагогічна, соціальна та психологічна проблема сучасності. Аналіз сьогодення освітнього процесу зазначає підвищений інтерес до культури поведінки дітей та молоді. А багатоаспектність цього процесу передбачає пошук нових, актуальних та дієвих форм і методів формування досвіду культури поведінки.

Фундаментальною основою морального виховання, на думку педагога В. Сухомлинського, є закладення та вирощування в дитині таких рис, як: гуманізм, доброзичливість, любов до інших. Існують певні моральні критерії, завдяки яким є можливість оцінити поведінку та дії людини в суспільстві. Це – порядність, повага людської гідності, толерантність, ненависть, жорстокість, насилля тощо. Василь Олександрович вважав, що втілення й розвиток в дитині найліпших моральних якостей, почуттів – є найвагомим та першочерговим завданням виховання. Процес морального виховання – є також передачею найціннішого досвіду із покоління в покоління (традиції, звичаї, знання в сфері моралі та етики тощо). Відтак, важливою передумовою морального виховання є опанування моральних знань та навичок. Але даний вид виховання взаємопов'язаний та неподільний з розумовим вихованням дитини, тому він ефективний лише в системі. В. Сухомлинський наголошував, що «розумове виховання – завжди було і буде однією з головних ланок навчально-виховного процесу» [13, с. 549]. А основним посланням його до людей було те, що кожна людина має залишити після себе гарний слід у вихованих дітях, гарних поступках та людяності по відношенню до інших. Дійсно, повага до людини, її цінностей, значимості – є пріоритетним напрямком в формуванні культури

поведінки в усі часи. Це є вагомим та фундаментальним в усі часи. Адже головною цінністю є людина.

Якщо розглядати культуру поведінки з точки зору психології, то вивченням цього питання займалися: І. Бех, Л. Божович, Л. Колберг, В. Роменець та ін. З їх точки зору, культура поведінки розглядається як прогресуюче формування особистості, яке постійно в русі та динаміці. Воно розвивається, змінюється та перетворюється під час певних вчинків, які відбуваються на протязі життя людини. Тобто, дитина народжується і під час її зросту, розвитку, виникає відповідна поведінка, яка й складає манеру та стиль культури поведінки, який, в свою чергу, також вдосконалюється, видозмінюється в кожному з таких вчинкових актів.

Вчинок – це «елементарна соціально значуща «одиниця» поведінки, а його мета – встановлення відповідності між соціальною ситуацією і соціальною потребою (потребами) суб'єкта» [30, с. 27]. Тобто, вчинок – є певною рушійною силою розвитку особистості в суспільстві. В. Роменець класифікує його як найбільш яскравий засіб вираження будь-якої діяльності людини, а не тільки моральної. Також він вважав, що на початку емоції поглинають всю життєдіяльність індивіда, впливаючи на його поведінку. Але потім особистість починає стримувати себе та керуватися волею.

Те, як людина поводить себе в суспільстві та взаємодіє з іншими людьми, визначає її «культуру поведінки». Тому для того, щоб гідно поводитися в тій чи іншій ситуації, потрібно знати відповідні норми і правила, а також володіти високими якостями моралі. Це є своєрідним суспільним критерієм оцінки поведінки людини в тій чи іншій ситуації.

Загалом, питання, що пов'язані з формуванням культури поведінки, є предметом досліджень багатьох психологів, соціологів, спеціалістів в області етики, педагогів і філософів.

Аналізуючи історико-педагогічні джерела, ми можемо чітко побачити, що виховання дітей і молоді культурі поведінки та культурі взаємин має базуватися, в першу чергу, на таких принципах, як: повага, людяність та

ціннісне ставлення по відношенню до інших (Аристотель, М. Аврелій, Б. Грінченко, І. Огієнко та ін.).

Філософи ж схильні характеризувати те, що вихідним положенням поведінки людини є синтез суб'єктивного й об'єктивного, а культура поведінки – як передумова, що необхідна моральній культурі особистості (Л. Волченко). Тобто, найбільш важливим в культурі поведінки є виховання та вираження високоморальних почуттів людини.

Отже, поведінка людина на всіх рівнях її діяльності керується нормами та правилами, закріпленими життєвим досвідом. Без досягнення високої соціальної культури себе самого, культури у взаєминах та по відношенню до інших осіб, не можливий суспільний розвиток. Від цього також залежить успішність соціалізації людини в соціумі.

На думку І.М. Шимко та І.О. Талаш, саме під час спільної діяльності та спілкуванні утворюється соціальність. А результатом засвоєння соціального досвіду виступає процес соціалізації.

Для визначення необхідності та дієвості виховання у дітей і молоді культури поведінки, проаналізуємо міжнародний досвід з цієї проблематики. Наприклад, відповідні учбові центри, які існують за підтримки Міністерства освіти Сполучених Штатів Америки, допомагають закладам освіти в регіонах Аляски, Орегона та Вашингтона залученню молоді до культури, оскільки чітко усвідомлюють, що культура безпосередньо впливає на всі їх взаємини. На їх думку, викладач, як професіонал своєї справи, повинен вміти допомогти дітям у вирішенні проблем, які можуть виникнути з цих питань, відчувши та зрозумівши їх потреби та врахувавши індивідуальні особливості особистості [52, с. 6].

Наступним міжнародним досвідом для порівняння є освітні заклади Уганди (Східна Африка). Згідно досліджень, в певний період часу у них був присутній високий рівень недисциплінованості, через відсутність системи цінностей та культури поведінки. Багато учнів були «легкими» наркоманами (33,8% середньої школи), і за звичай, всі вони палили. Також спостерігалися ще

й такі прояви, як проституція, ранні шлюби тощо. Досить часто застосовувався шкільний, підлітковий булінг (цькування). Шкільні педагоги, намагаючись відновити дисципліну в школі, застосовували каральні санкції (тілесні покарання) аргументуючи тим, що в учнів з'явиться страх повторювати такі речі знову. В цю ситуації втрутилися уряд, активісти, батьки, і було накладено заборону на такий вид покарання. Дослідники Ошер, Моррісон та Бейлі стверджували, що тілесні покарання мають негативні наслідки для розвитку особистості. На противагу цьому, вони запропонували альтернативний метод, інтеграцію цінностей (соціальних принципів) в шкільну дисципліну, як засіб вирішення цієї проблеми. Тобто, якщо в школах на цінності не акцентується увага, вони не пропагандуються, відповідно не можна й розраховувати на гідну поведінку серед учнів. Дослідник Касібан наголошував, що якщо заклад освіти не привчає дітей до моралі, цінностей, згодом це призведе к проявам аморальної поведінки. Відтак, першочерговою задачею шкільного закладу було збереження якісної освіти в поєднанні з фундаментальними, ключовими цінностями. Тобто, через виховання, привчання до культури поведінки, моральних норм, учні будуть ставати більш відповідальними та ціннісно-орієнтованими особистостями.

«Освіта, заснована на цінностях, не тільки розвиває розум, але й насичує серце» [54, с. 9]. І це дійсно спрацювало. Учні, яких привчали до норм моралі, людяності, поваги та інших цінностей, набагато менше проявляли аморальний спосіб поведінки. Дисципліна в школі значно зросла по відношенню з устарілими методами виховання.

Тобто, правила, норми моралі, цінності, культура поведінки відіграє дуже важливу роль у вихованні дітей і молоді. Не достатня увага з боку адміністрації та педагогічного складу закладу освіти, може корінним способом змінити рівень дисципліни. І це, в свою чергу, може призвести до негативних наслідків.

Всі ці методи формування культури поведінки відіграють вагоме значення і вплив навіть й в сьогоднішні часи. Але зміни, які переживає наша країна в цей

часовий період корегують, вдосконалюють та прилаштовують культуру поведінки на сучасний лад.

Особливої уваги заслуговує така система цінностей, як патріотизм. Вона проявляється у різних аспектах особистого й суспільного життя: у захисті своєї вітчизни, в любові до своєї історичної та культурної спадщини, шануванні рідної мови, взаємній пошані міцних сімейних цінностей.

1.2. Структурна модель процесу формування культури поведінки дітей і молоді

Сучасний стан суспільства та розвиток системи освіти в Україні ставить питання культури поведінки як пріоритетне та невідкладне завдання сьогодення. Оскільки, її формування та виховання у дітей і молоді – є одним із важливіших критеріїв їх розвитку, моральної культури особистості. Предмет моралі осягає в повноті виховний процес. Це формування свідомості, культури поведінки та регулювання моральних вчинків.

Український педагогічний словник дає таку характеристику категорії культура поведінки: «Дотримання основних вимог і правил людського співжиття, вміння знаходити правильний тон у спілкуванні з оточуючими. Культура поведінки — важлива сторона морального обличчя людини. Людина з дитинства повинна привчатися вести себе так, щоб з нею було зручно і приємно спілкуватися і в родині, і в діловій обстановці, в тому чи іншому громадському місці» [19, с. 182].

А.Й. Капська, як один з перших, провідних засновників, фундаторів соціальної педагогіки країни наголошувала, що кожна із сфер життя (соціальна, політична, духовна), тобто все соціальне середовище в певній мірі висуває свої умови та сподівання відносно поведінки людини [26, с. 91]. Ця проблематика охоплює всі сторони суспільного життя.

Оскільки, людина є моральною особистістю, тому її вчинки повинні відповідати також інтересам, нормам і правилам суспільства. Т. Дмитренко та

К. Яресько зазначають, що «культура поведінки — важлива ознака морального обличчя людини; її формування здійснюється на основі моральних вимог суспільства» [51, с. 28]. І тому культура поведінки є ознакою, свідченням загальної культури людини.

Процес соціалізації є основним, істотним фактором формування культури поведінки. На думку І.М. Шимко та І.О. Талаш, саме завдяки процесу соціалізації відбувається ствердження людини як особистості. Переймаються звички, виникають уявлення про світ та про людей, які оточують, а також уявлення про себе, як про особистість. Отримуються знання про існуючі правила поведінки в суспільстві та цінності.

Через поведінку, можливо простежити все виховання, що отримала дитина. Відобразимо завдання формування культури поведінки на схемі (рис. 1.2.).

Рис. 1.2. Завдання формування культури поведінки

[розроблено автором]

Для того щоб процес формування культури поведінки був ефективним, необхідно щоб він, перше за все, був цікавим, емоційним та таким, що викликав би бажання проаналізувати свої позитивні та негативні особливості. І ця робота повинна бути послідовна та системна, за участю усіх учасників процесу.

На основі досвіду педагогічної діяльності культура поведінки умовно складається з культури спілкування, культури зовнішнього вигляду та культури побуту.

Формування культури спілкування є однією з найзмістовніших спрямованостей виховання культури поведінки дітей і молоді.

Спілкування за Великим тлумачним словником української мови, це - «взаємні стосунки: діловий, дружній зв'язок» [16, с. 1368]. А згідно педагогічного словника - це складна взаємодія людей, в якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також задовольняються потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо [19, с. 317].

Спілкування – це те, без чого не обходиться кожна сфера нашого життя. Це той обмін інформацією, той досвід, який відіграє велику роль особистості як у формуванні культури поведінки, так і відносно процесу соціалізації загалом.

Культура спілкування керується певними правилами і нормами поведінки. Вони дають можливість зрозуміти та оцінити людиною, що є допустимим, а що – ні, як краще поступити, а від чого обмежитися.

Перед батьками та освітніми закладами постає відповідальність виконання такого вагомого заняття, як залучення дітей до дотримання цих правил, не залежно від подій та обставин, які можуть виникати. Аналізувати та оцінювати ситуації, навіть коли нікого з дорослих не має поруч та правильно в них себе поводити.

Головний засіб спілкування – це мова, це наші слова. Дуже важливо, щоб сказані слова не розходилися з вчинками. Оскільки, діти є дуже спостережливими і завжди запам'ятовують не тільки те, що ми сказали, але й те, як ми відреагували та зробили.

Що стосується такої складової, як культура зовнішнього вигляду, то вона також відіграє суттєву роль у формуванні культури поведінки. Це своєрідна здатність комунікації, обміну інформацією з навколишнім світом за допомогою зовнішнього вигляду. Будь-яка, навіть з першого погляду, не примітна деталь,

має виховне значення, оскільки формує морально-етичні погляди осіб, на який має вплив.

Суттєвий вплив на формування культури поведінки складає естетична виразність, яка проявляється у формі доброзичливості, чуттєвості, стриманості рухів, правильній поставі й ході. Отже, зовнішній вигляд має передавати дітям стан привітності, ввічливості, впевненості та створення атмосфери дружелюбності й поваги один до одного.

Культура побуту – ще одна складова формування культури поведінки. Вона в обов'язковому порядку прогнозує окреслення основних якостей та особливостей дітей і молоді як об'єктів виховання. Культура побуту для цієї категорії, передбачає, перш за все, чистоту та охайність. Тому цьому аспекту теж потрібно приділяти увагу та час.

Отже, культура поведінки має бути простою, послідовною та системною, а також спрямована на отримання людиною найкращих моральних якостей, які вона зможе реалізувати на протязі всього свого життя.

1.3. Основні напрями діяльності соціального педагога у вихованні культури поведінки дітей і молоді

Культура поведінки є певним результатом виховання. Вона може формуватися в родині, в стінах освітніх закладів або під час дозвіллевої діяльності.

Соціальний педагог є ключовою фігурою в освітньому закладі, основна місія якого – об'єднати зусилля школи, сім'ї та громадськості для допомоги дитині. Він прогнозує утворення умов для її ефективної соціалізації та адаптації, як процес формування та визнання дитини як особистості.

Як відомо, процес соціалізації дорослих відрізняється від соціалізації дітей. Соціалізація дорослої людини змінює зовнішню поведінку на відміну від дитини, у якої соціалізація формує ціннісні орієнтації. Мета соціалізації для дорослих полягає в тому, щоб допомогти людині набути певних навичок, а для дитини - це процес мотивації поведінки [54, с. 21].

Виховання культури поведінки у дітей і молоді є одним із основних напрямів діяльності соціального педагога в школі.

При виборі змісту та форми соціально-педагогічної діяльності, потрібно враховувати особливості суб'єкта та об'єкта цієї діяльності. Тобто, важливо, щоб застосування конкретної методики та форми роботи з дітьми і молоддю відбувалися відповідно їх віковим особливостям та розвитку. Важливим є особистісний підхід.

Дієвими напрямами діяльності соціального педагога у вихованні культури поведінки є:

- вивчення та оцінка особливостей розвитку учнів, мікроколективу (групи), колективу в цілому;
- дослідження позитивного виховного потенціалу середовища та джерела негативного впливу на дітей і молодь;
- участь у формуванні навичок дотримання норм та правил поведінки;
- забезпечення реалізації принципу наступності (розширення досвіду, набутого раніше);
- проведення профілактичних розмов та відповідних тематичних заходів з вихованцями;
- попередження відхилень через збагачення соціального досвіду;
- виявлення умов, методів і засобів, які допомагають поліпшити процес виховання культури;
- робота з батьками задля розкриття основних факторів формування культури поведінки в сім'ї;
- стимулювання інтересу учнів до занять мистецтвом (як засіб попередження негативної поведінки) тощо.

Також спробуємо визначити соціально-педагогічні умови формування культури поведінки дітей і молоді на схемі (рис. 1.3.).

Рис.1.3. Умови формування культури поведінки дітей і молоді

[розроблено автором]

Отже, діяльність соціального педагога у вихованні культури поведінки потребує використання різних форм і методів соціально-педагогічної роботи. Дієвість яких залежить також і від їх раціонального поєднання та інтегрування.

Висновки до розділу 1

Поняття «культура поведінки» охоплює майже всі сфери нашого життя. З цим поняттям ми перетинаємося в щоденних справах (в сім'ї, в системі освіти, в спілкуванні, в громадському транспорті, в побуті). Це якості особистості, її поведінка, підґрунтям яких виступають моральні, культурні та етичні норми.

Тобто те, як людина поводить себе в соціумі та взаємодіє з іншими людьми, і визначає її «культуру поведінки».

На цей час здійснені достатня кількість досліджень стосовно питань формування культури поведінки. Дослідження проводили: психологи, соціологи, спеціалісти в області етики, педагоги і філософи. Кожен з них розкривав певну грань, за допомогою якої можна було більш детально побачити та проаналізувати це питання.

Історико-педагогічні джерела свідчать нам про те, що виховання культури поведінки серед дітей і молоді базується на основоположних принципах (повага, людяність, дбайливе ставлення до інших).

Філософи ж дотримуються тієї думки, що виховання та вираження високоморальних почуттів є найбільш вагомими факторами в культурі поведінки.

Проаналізувавши міжнародний досвід з цієї проблематики, ми побачили, що наголос робиться на тому, щоб система освіти діяла в тісному поєднанні з фундаментальними цінностями. Якщо ж ігнорувати мораль, то це згодом призведе до аморальної поведінки дітей і молоді. Тому значення цінностей не можна применшувати.

Формування культури поведінки – це цілий процес, який передбачає виконання певних завдань. Такими завданнями є: створення умов для успішної соціалізації та адаптації дітей і молоді; допомога в набутті соціальної компетенції; об'єднання зусиль соціального педагогу, педагогічного колективу та батьків; ствердження дітей як цілісних особистостей та інтеграція їх в соціум.

Умовними складовими культури поведінки на основі досвіду педагогічної діяльності є: культура спілкування, культура зовнішнього вигляду та культура побуту.

Формування культури спілкування є однією з найзмістовніших спрямованостей виховання культури поведінки дітей і молоді.

Культура зовнішнього вигляду є своєрідною здатністю комунікації, обміном інформацією з навколишнім світом за допомогою зовнішнього вигляду.

Культура побуту – ще одна складова формування культури поведінки, яка прогнозує окреслення основних якостей та особливостей дітей і молоді як об'єктів виховання.

Культура поведінки виступає певним результатом виховання. Вона може формуватися в родині, в стінах освітніх закладів або під час дозвіллевої діяльності.

Існують певні умови формування культури поведінки: додержання суб'єкт-суб'єктних відносин у системі «дорослий-дитина»; реалізація принципів послідовності у роботі освітніх закладів; утворення цінностей особистості, які визначають культуру поведінки; забезпечення єдності педагогів і батьків у процесі формування культури поведінки; розвиток активної позиції дітей і молоді в соціумі, їх самореалізація та самоствердження.

Отже, культура поведінки має бути простою, послідовною та системною, а також спрямована на отримання людиною найкращих моральних якостей, які вона зможе реалізувати на протязі всього свого життя.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

2.1. Соціально-психологічна характеристика дітей і молоді

Вік (з точки зору психології) – виступає ступінню психічного розвитку індивіда та ступінню розвитку людини як особистості, які є обмеженими в часі.

Згідно зі ст.1 Конвенції про права дитини (1989 року), дитина - це людська істота до досягнення нею 18-річного віку.

Чинним Законодавством України передбачені основні нормативно-правові акти, що регулюють права дитини. Це – Конституція України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про охорону дитинства».

За Сімейним кодексом України, до досягнення дитиною 14 років, вона вважається малолітньою, а від 14-18 років – неповнолітньою. Тобто, дитиною вважається особа віком до 18 років.

Згідно Закону України «Про основні засади молодіжної політики», до молоді належать громадяни віком від чотирнадцяти до тридцяти п'яти років [6].

Дуже вдало описував дитину педагог Тім Селін, який вбачав в кожній дитині маленьку особистість. І це дійсно так, адже кожна дитина по-своєму особлива, і кожна проходить шлях вікової періодизації.

Вікова періодизація – це розподіл на певні періоди життєвого циклу (стадії), які дозволяють краще зрозуміти закономірності та особливості розвитку людини.

У 1965 році, на міжнародному симпозіумі, була прийнята фізіологічна періодизація, яка виокремлює періоди розвитку серед таких вікових меж, як: дитинство та юнацтво (рис. 2.1.).

Фізіологічна періодизація	
ПЕРІОД	ВІК
ПЕРІОД НОВОНАРОДЖЕНСТІ	(з 1 по 10 день після народження)
ГРУДНИЙ ВІК	(з 11 дня до року)
РАННЄ ДИТИНСТВО	(з 1 року до 3 років)
ПЕРШИЙ ПЕРІОД ДИТИНСТВА	(з 3 років до 8 років)
ДРУГИЙ ПЕРІОД ДИТИНСТВА	(у хлопчиків з 8 до 12 років, у дівчаток - з 8 до 11 років)
ПІДЛІТКОВИЙ ВІК	(у хлопчиків з 13 до 16 років, у дівчаток - з 12 до 15 років)
ЮНАЦЬКИЙ ВІК	(у юнаків від 17 до 21 року, а у дівчат - від 16 до 20 років)

Рис. 2.1. Фізіологічна періодизація за Е. Еріксоном

[розроблено автором]

У процесі виховання діти успадковують певні цінності та норми, закладені в родині та суспільстві загалом.

На думку Е. Еріксона, розвиток особистості характеризується наявністю певних очікувань від суспільства відносно людини. До кожного вікового етапу притаманні відповідні критерії цінностей та необхідних завдань. Дитина під час розвитку проходить декілька стадій психосоціального розвитку.

Вікова періодизація Еріксона відображає вплив соціального досвіду протягом життя та відображає вплив соціальної взаємодії у зростанні дитини. Кожна з цих стадій ґрунтується на попередніх стадіях. На всіх цих етапах людина переживає певний конфлікт, який зазвичай направлений на розвиток певної психологічної якості або на унеможливленні її формування. Якщо особистість вдало справляється з конфліктом, то отримує якості, які будуть позитивно впливати на все її подальше життя. А якщо конфлікт невдало завершується, то людина може не отримати необхідні їй основні навички.

Також за теорією Еріксона, всі стадії пов'язані з набуттям певних компетентностей (рис.2.2.)

Стадії теорії психосоціального розвитку Еріксона			
ВІК	КОНФЛІКТ	ВАЖЛИВІ ПОДІЇ	РЕЗУЛЬТАТ УСПІШНОГО РОЗВИТКУ
1. НЕМОВЛЯ (ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО 18 МІСЯЦІВ)	Базова довіра — базова недовіра	Кормління	Надя
2. РАННЕ ДИТИНСТВО (ВІД 2 ДО 3 РОКІВ)	Автономія — сором та сумніви	Привчання до туалету	Незалежність
3. ДОШКІЛЬНИЙ ВІК (ВІД 3 ДО 5 РОКІВ)	Ініціатива — провинна	Дослідження світу	Цлеспрямованість
4. МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК (ВІД 6 ДО 11 РОКІВ)	Компетентність — неповноцінність	Школа	Компетентність
5. ПІДЛІТКОВИЙ ВІК (ВІД 12 ДО 18 РОКІВ)	Ідентичність — рольова плутанина	Соціальні зв'язки	Самовизначеність
6. РАННЯ ЗРІЛІСТЬ (ВІД 19 ДО 29 РОКІВ)	Близькість — ізоляція	Особисті стосунки	Кохання
7. СЕРЕДНІЙ ВІК (ВІД 30 ДО 64 РОКІВ)	Продуктивність — застой	Робота і батьківство	Турбота
8. ПІЗНЯ ЗРІЛІСТЬ (ВІД 65 ДО СМЕРТІ)	Цілісність Его — відчай	Підведення підсумків	Мудрість

Рис.2.2. Стадії теорії психосоціального розвитку Еріксона

[розроблено автором]

Так виглядає життєвий цикл особистості, яка успішно пройшла кожен із етапів психосоціального розвитку за Еріксоном.

2.2. Особливості формування культури поведінки в сучасній сім'ї: соціально-педагогічний аспект

Сім'я – є основою суспільства і природним середовищем життя та розвитку. А також є одним з найважливіших інститутів в житті кожної дитини, який ланцюжком передає певний соціальний досвід та активно приймає участь в формуванні культури її поведінки.

Батьки є першими вихователями дитини, фундаментом, первинним чинником розвитку її як особистості. Роль сім'ї за силою впливу переважає усі

інші соціальні інститути в суспільстві. Саме завдяки досвіду, отриманого в родині, дитина інтегрується в суспільство.

В сім'ї формуються індивідуальні риси характеру, моральні якості, норми поведінки, культура, стимулюються творча і соціальна активність, розвивається індивідуальність.

Сім'я виконує також ряд традиційних, взаємозалежних функцій: матеріально-економічну, житлово-побутову, репродуктивну, комунікативну, рекреативну та виховну. Правильне сімейне виховання розвиває здібності та інтереси дитини, формує правильний світогляд, культуру поведінки, сприяє розумінню необхідності дотримання правил і моральних норм.

Також розглянемо функції сучасної сім'ї представлені фінським педагогом Ю. Хямяляйнен. Особливістю такої класифікації є поділ на періоди формування родини. Відповідно для кожного етапу сімейних відносин характерними є визначені функції (батьківські та дитини) (рис.2.3.).

Функції сучасної сім'ї (Ю. Хямяляйнен)			
ПЕРІОДИ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН		БАТЬКІВСЬКІ ФУНКЦІЇ	ФУНКЦІЇ ДИТИНИ
Формування родини		<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення партнерських відносин; • розвинення взаємодії; • планування майбутнього родини. 	
Родина чекає на дитину; родина з дитиною		<ul style="list-style-type: none"> • думки про вагітність та народження дитини; • звикання до ролей батька та матері; • турбота про потреби дитини. 	<ul style="list-style-type: none"> • дитина залежить від батьків та починає довіряти їм; • оволодіння навичками початкової соціальної взаємодії.

<p>Родина з дитиною дошкільного віку</p>		<ul style="list-style-type: none"> • розуміння інтересів та потреб дитини; • розвиток взаємин у родині на основі довіри; • формування сімейних традицій. 	<ul style="list-style-type: none"> • звикання до самостійності; • поява інтересу до гри; • виконання умов дорослих.
<p>Родина школяра</p>		<ul style="list-style-type: none"> • виховання у дитини інтересу до знань; • підтримка захоплень дитини; • турбота про подружні відносини. 	<ul style="list-style-type: none"> • отримання навичок для навчання; • включення в групу однолітків; • ознайомлення з правилами поведінки і мораллю групи.
<p>Родина з дитиною старшого шкільного віку</p>		<ul style="list-style-type: none"> • передача відповідальності і розвиток самостійності; • поділ обов'язків між членами родини; • виховання підростаючого покоління. 	<ul style="list-style-type: none"> • досягнення емоційної незалежності, відхід від батьків; • активне формування власного світогляду; • вибір майбутньої професії.
<p>Родина з дорослою дитиною, що виходить у світ</p>		<ul style="list-style-type: none"> • здатність відмовитись від колишньої влади над дитиною; • запевнення дитини, що вона завжди може отримати допомогу в батьківському домі 	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення себе як самостійної людини, що може відповідати за свої вчинки; • створення власної системи цінностей та світогляду.
<p>Родина середнього віку "порожнє гніздо"</p>		<ul style="list-style-type: none"> • пристосування до нових фізіологічних змін; • творче використання вільного часу; • поява нових інтересів. 	

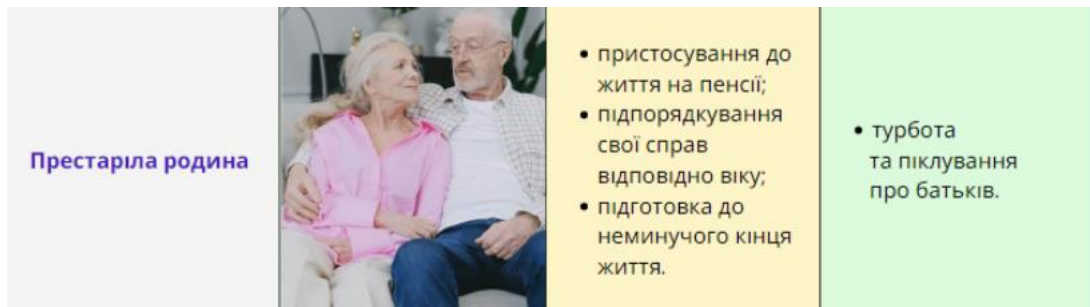

Рис.2.3. Функції сучасної сім'ї (Ю. Хамяляйнен)

[розроблено автором]

Отже, можна побачити, що в різні періоди створення і розвитку родини, функції її членів (батьків і дітей) також змінюються. А сім'ї, які виконують належні їм функції, створюють позитивні умови для формування особистості дитини та культури її поведінки. Тому виховання дитини є однією з найважливіших функцій родини в сучасному світі.

Саме сім'я, як первинний інститут, допомагає дитині опанувати соціальний досвід, соціалізуватися. Всі інші соціальні інститути вже доповнюють та урізноманітнюють ті зусилля родини, які вона доклала в питаннях виховання. Крім того, процес виховання в родині завжди є більш природним та більш доступним для дитини. Яскравою та вагомою особливістю функції сім'ї щодо виховання є те, що в цьому процесі відбувається одночасно як виховання дітей, так і виховання самих дорослих.

На виховні можливості сім'ї впливають об'єктивні та суб'єктивні умови.

Об'єктивними умовами виступають:

- рівень матеріального достатку сім'ї;
- забезпеченість освітніми закладами, закладами охорони здоров'я;
- структура сім'ї, її кількість та склад.

До суб'єктивних умов належать:

- прагнення батьків виховувати власних дітей як гармонійних особистостей;
- власні традиції та цінності сім'ї;
- місце дитини в сімейному колі;

- педагогічна обізнаність батьків.

При успішній взаємодії об'єктивних та суб'єктивних умов виховних спроможностей сім'ї, залежить формування і розвиток дитини як особистості та її культура поведінки.

2.3. Соціально-педагогічні умови формування культури поведінки в освітніх закладах

В умовах модернізації чітко прослідковуються визначені напрямки та пріоритети освіти: розвиток нових стандартів, ключових компетентностей та наскрізних умінь, які є соціально-значимими.

Визначимо ключові компетентності (рис. 2.4.).

Рис.2.4. Ключові компетенції (ЗУ «Про освіту»)

[розроблено автором]

Ці компетенції виступають своєрідним ядром знань, на яке будуть накладатися вміння вміло користуватися цими знаннями. А також цінності та навички, які стануть в нагоді як дітям, так і молоді впродовж життя.

Спільними ж для всіх компетентностей є наскрізні вміння (рис. 2.5.).

Рис.2.5. Наскрізні вміння

[розроблено автором]

Компетентнісний підхід – є важливим, переламним етапом у системі освіти. Він передбачає наявність зміненого змісту освіти, а також пошуку новітніх освітніх технологій, що сприятимуть самовизначенню та самореалізації підростаючого покоління, готуватимуть молодь до життя та громадської активності.

Ці зміни ми можемо спостерігати вже сьогодні. Освітній процес наразі вже не має на меті передачу знань, умінь та навичок, тому що акцент робиться на формуванні компетентностей, які ґрунтуються на досвіді та цінностях.

Згідно основних положень Концепції Нової української школи, дитині недостатньо надати лише знання. А найважливіше – навчити її ці знання застосовувати, вміло користуватися ними. Оскільки це формує життєві компетентності дитини, які допоможуть їй самореалізуватися в житті та соціумі.

Отже, основним завданням сучасного освітнього процесу є набуття особистісно-орієнтованих якостей та цінностей, завдяки яким можна досягнути суспільно значущих цінностей, які дозволять учневі на високому рівні й ефективно виконувати різноманітні соціальні ролі.

Основна мета освітніх закладів полягає у повноцінній та якісній освіті учнів.

Як ми бачимо, у Новій українській школі (НУШ) виховний процес є важливою складовою освітнього процесу і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях.

В умовах сьогодення, а саме під час війни або військових дій, ця проблема постала ще більш ваговою або гострішою, її важливість складно недооцінити. Нажаль, війна несе за собою не тільки руйнування об'єктів, але й руйнування людських доль та життів.

Як ми бачимо, потреба у формуванні культури поведінки дітей і молоді є актуальною за будь-яких часів. Оскільки це те, що не втратить своєї значущості ніколи, а навіть збільшується в умовах сьогодення, в умовах війни.

Умови стану вже сформованої культурної поведінки сьогодення потребують розвитку соціалізуючого потенціалу освіти. Соціалізуючий простір освітнього закладу підвищує значимість соціально-педагогічного супроводу освітнього процесу. Відтак, вивчення суспільства, як середовища в якому відбувається процес соціалізації, дає нам можливість дослідити його виховні можливості, позитивний вплив на людину, корекцію та усунення негативних впливів. Отже, проблема попередження і подолання негативних проявів у поведінці дітей і молоді заслуговує великої уваги.

Зараз ми живемо в таких умовах, в яких не були ніколи раніше. Війна, стреси, страхи також відповідним чином впливають на формування культури поведінки. Є діти, які за цей період вже пережили травми, втрати, руйнування, переміщення. Це теж накладає значний відбиток на їх поведінку. Деякі діти втратили домівки, родину, друзів.

Війна – є надзвичайно складним періодом для усіх, а діти потерпають від нього найбільше. Заклади освіти в цей час можуть стати своєрідним осередком, який буде об'єднувати учнів і вчителів як громади, а також дітей та педагогів, які були змушені залишити власні домівки.

Тобто, роль освітнього закладу під час війни є значно більшою та змістовнішою, ніж просто освітня. У дітей з'являється можливість між собою ще активніше спілкуватися, а для дітей, тимчасово переміщеним, легше адаптуватися до нових умов життя.

Особливо важливим для освітніх закладів, які приймають дітей із числа внутрішньо переміщених осіб, є перегляд політик, направлених на подолання булінгу, розроблення адаптаційних заходів для таких учнів. Також доречним є для вчителів опанування техніки особливого підходу щодо вибору тем обговорення, через травматичний досвід, які могли отримати діти (обстріли, батько на війні). Вчителі ж, в свою чергу, тримають свій освітній фронт, формують унікальний педагогічний досвід та покладають на себе новий рівень відповідальності.

Отже, освітня система формування культури поведінки особистості є певним механізмом, в якому взаємодіють велика кількість вагових компонентів освітнього процесу. А запорукою успіху є тісна співпраця з батьками та підтримка з їхньої сторони.

Висновки до розділу 2

В цьому розділі ми розглянули соціально-психологічну характеристику дітей і молоді. Визначили вік, характерний для цих категорій, їх вікові зміни та особливості. Також проаналізували роз'яснення віку дитини і молоді згідно чинного законодавства України.

Важливим етапом цього розділу було вивчення фізіологічної періодизації за Е. Еріксоном, яка була прийнята в 1965 році на міжнародному симпозіумі.

Суть якої полягає у виокремленні періодів розвитку в дитинстві та юнацтві. Дана періодизація дала можливість побачити вплив соціального досвіду протягом життя та відобразила вплив соціальної взаємодії у зростанні дитини. Також були розглянуті стадії теорії психосоціального розвитку Еріксона й проаналізований життєвий цикл особистості, яка успішно пройшла кожен із цих етапів.

В другому розділі магістерської роботи були ще висвітлені такі важливі питання, як: особливості формування культури поведінки в сучасній сім'ї (соціально-педагогічний аспект) та соціально-педагогічні умови формування культури поведінки в освітніх закладах. Оскільки, це то середовище, де дитина проводить більшість свого часу і де формується її культура поведінки.

Сім'я – є одним з найважливіших інститутів в житті кожної дитини, де ланцюжком передається соціальний досвід та де активно починає формуватися культура поведінки. Батьки є першими вихователями дитини, фундаментом, первинним чинником розвитку її як особистості. Саме сімейне виховання формує правильний світогляд, привчає до дотримання правил, встановлених в суспільстві, формує цінності та рамки належної поведінки. Від виховання в сім'ї напряду залежить поведінка дитини в соціумі.

В цьому розділі також були розглянуті функції сучасної сім'ї, які висвітлив у своїх працях фінський педагог Ю. Хямляйнен. Це важливий аспект, оскільки сім'ї, які виконують належні їм функції, створюють позитивні умови для формування особистості дитини та культури її поведінки. А виховання дитини виступає однією з найважливіших функцій родини в сучасному світі. Також були проаналізовані об'єктивні та суб'єктивні умови, за яких реалізуються виховні можливості сім'ї.

Щодо формування культури поведінки в освітніх закладах, то ця сфера є також певним важелем, який безпосередньо впливає на формування цінностей, норм, правил та культури поведінки дітей і молоді. Оскільки на сьогодні пріоритети системи освіти значно модернізувалася, то серед учнів наразі

формують інноваторів та громадян, здатних ухвалювати відповідальні рішення та дотримуватися прав людини. Тому в магістерській роботі ми проаналізували сучасні компетентності, зазначені в Законі України «Про освіту». Вони виступають своєрідним ядром знань, на яке накладаються уміння цими знаннями користуватися. А також необхідними для всіх компетентностей виокремлено наскрізні вміння.

Основним завданням сучасного освітнього процесу виступає набуття особистісно-орієнтованих якостей та цінностей. В Новій українській школі виховний процес є важливою складовою освітнього процесу і ґрунтується на загальнолюдських цінностях. А роль освітнього закладу під час військової агресії постає ще значно більшою та змістовнішою, ніж просто освітня.

РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

3.1. Соціально-педагогічна програма формування культури поведінки учнів освітнього закладу під час військової агресії

Мета програми: зниження в учнів освітніх закладів рівня шкільної тривожності до меж норми, при цьому контролюючи результат й закріплюючи отриманий позитивний наслідок, надання соціально-психологічної підтримки учням. Сприяння підвищенню рівня психологічної компетентності учнів (які постраждали в наслідок військової агресії), формування навичок подолання стресу та його наслідків, сприяння покращенню емоційного стану, самопочуття учнів. Підвищення стійкості до переживання наслідків стресу в учнів після психотравмувальних подій. Допомога учням у кризових ситуаціях, особливо під час військової агресії.

Суттєвою перевагою даної соціально-педагогічної програми є корисність, адаптивність та можливість її застосування навіть через рік після «травматичної події» (таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1.

Соціально-педагогічна програма формування культури поведінки учнів освітнього закладу під час військової агресії

<i>Форми роботи. Практика</i>	<i>Результативність (спрямування)</i>	<i>Аудиторія, на яку націлена форма роботи</i>
Складання соціального паспорта освітнього закладу.	Формування бази даних про учнів. Складання плану роботи відповідно до категорій.	Учні 1-11 класів.

<p>Методика діагностики тривоги та тривожності.</p> <p>Шкала оцінки рівня рекреативної (ситуативної) та особистої тривожності ЧД.</p> <p>Спілбергера - Ю.Л. Ханіна</p>	<p>З'ясування рівня тривожності в даний момент. Оцінка особистісної тривожності, схильностей до занепокоєння.</p> <p>Вивчення відчуття впевненості та безпеки у дітей і молоді.</p> <p>Виявити осіб, схильних до високого рівня тривожності.</p> <p>Формування відчуття впевненості й успіху.</p>	<p>Учні 1-11 класи</p>
<p>Діагностична методика.</p> <p>Шкала тривоги, депресії та ПТСР (адапт. І.О.Котенєвим)</p>	<p>Виявлення проявів ПТСР: тривоги та депресії. З'ясування осіб, які відносяться до груп ризику.</p>	<p>Учні 1-11 класи</p>
<p>Техніка «Безпечне місце»</p>	<p>Для відтворення у дітей стану безпеки та комфорту.</p>	<p>Учні 1-9 класи</p>
<p>Тренінг «Я тобі довіряю»</p>	<p>Створення атмосфери довіри.</p> <p>Оцінка почуттів та емоцій дітей.</p> <p>Розкриття нових якостей особистості.</p>	<p>Учні 5-7 класів</p>
<p>Корекційно-розвивальне ігрове заняття «Я і мої почуття»</p>	<p>Опрацювання та подолання переживань, отриманих під час травм. Опанування власними емоціями та почуттями.</p>	<p>Школярі, які отримали травматичний досвід</p>
<p>Рольова гра «Моя поведінка»</p>	<p>Виявити існуючі моделі реагування на обставини, в яких опинилися діти. Розробка та використання нових стратегій поведінки. Прояв відчуттів й емоцій дітей, а також їх батьків.</p>	<p>Діти та сім'ї, які зазнали травматичного досвіду, внаслідок військових дій</p>
<p>Бесіда на тему: «Що ж таке культура поведінки?»</p>	<p>Створення розвивального простору, формування практичних навичок, які будуть використовуватися в</p>	<p>Учні 5-7 класів</p>

	подальшому житті дітей і молоді.	
Батьківський день. Тема заходу: «Моя дружня родина»	Створення умов для спільно проведеного часу та зміцненню стосунків й взаємин між батьками та дітьми.	Учні 1-4 класів
Творчий вечір «Культурні цінності»	Формування та розвиток навичок, норм та правил поведінки.	Учні 7-9 класів
Спільна вікторина батьків і дітей «Ціннісне коло»	Розвиток соціальних навичок ефективної взаємодії між батьками та дітьми.	Учні 1-4 класів
Виховна година на тему: «Роль батьків у вихованні»	Активізація та вдосконалення знань та умінь батьків в питаннях виховання. Підвищення рівня батьківської обізнаності.	Робота з батьками дітей
Тренінг на тему: «Сучасні моральні норми»	Формування моральних норм, які є прийнятними в суспільстві. Виховування почуття взаємодопомоги.	Учні 5-9 класів
Вікторина на тему: «Що є «добре», а що «погане» в поведінці	Навчити дітей орієнтуватися в моральних людських взаєминах та вміти контролювати свою власну поведінку.	Учні 5-7 класів
Виховна година на тему: «Конфлікти та способи їх вирішення»	Розвиток навичок розв'язання конфліктів та послаблення агресивних реакцій.	Учні 10-11 класів
Тренінг на тему: «власне Я» та місце у системі людської життєдіяльності	Формування навичок до самооцінки, створення позитивного ставлення до внутрішнього «Я», регуляція власної поведінки.	Учні 5-9 класів

Бесіда на тему: «Допоможи собі сам».	Стабілізація свого емоційного стану, розвиток навичок контролювати свої емоції та вміння знімати емоційну напругу.	Учні 10-11 класів
Творчий вечір на тему: «Вплив освітніх закладів на формування культури поведінки»	Просвітницька функція. Формування усвідомлення того, що освітній заклад – це соціальний інститут, який доповнює виховання, закладене в родині та формує культуру поведінки, правила та прийнятні норми.	Учні 5-9 класів
Техніка «Чарівна кулька»	Розвиток та формування відчуття підтримки, взаємодопомоги та взаємоповаги.	Учні 1-4 класів
Тренінгове заняття «Що ж таке цінності та як їх набути?»	Формування в дітей еталонів моральної поведінки на основі норм та правил.	Учні 5-7 класів
Екскурсія до культурних надбань нашого народу	Просвітницька функція. Розширення світогляду та пізнавальної сфери в питаннях культури.	Учні 10-11 класів
Виховна година на тему: «Стресостійкість»	Діагностика та розвиток навичок стресостійкості учнів.	Учні 5-9 класів
Опитувальник ситуативної тривожності (Спілбергера-Ханіна)	Визначення рівня ситуативної тривожності.	Учні 1-11 класи

Соціально-педагогічна програма щодо формування культури поведінки учнів освітнього закладу під час військової агресії покликана для допомоги учням в подоланні негативних наслідків війни, здолання травм та надання психологічної допомоги у кризових ситуаціях під час військової агресії. Також ця програма призначена для зниження рівня тривожності дітей і молоді, для

підвищення їх самооцінки та розвитку комунікативних здібностей, рефлексії та емпатії (вмінні зануритися у внутрішній світ іншої людини, мислено зіставити себе на її місце, розуміти її психоемоційні стани, співпереживати їй). Вагомим спрямуванням даної програми є протидія психологічним наслідкам військової агресії та робота з психологічними травмами, які були отримані, що робить цю програму актуальною в сьогоденні час.

3.2. Методичні рекомендації вчителям та батькам щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді

Важливою умовою ефективності рекомендацій є їх актуальність та адаптивність до сьогоденних умов. Дуже важливо в сьогоденні підтримати дітей і молодь, в часи, де вони зустрічаються зі стресом (змiнами, що спричиняють будь-яке напруження) та травмами (шкодою благополуччю через тривожні та небезпечні події).

Дорослі можуть значно вплинути на здатність дитини з цими станами впоратись. Отже, якщо травма або травматична подія відбулася у дитини, відповідальність дорослого покладається в тому, щоб її пережити та допомогти дітям і молоді пристосуватися до нових реалій життя.

Майже кожна дитина в Україні пройшла травматичний досвід, який має руйнівну силу, через ті умови, в яких ми зараз перебуваємо, в умовах військової агресії.

На жаль, статистика вражає, за даними організації ЮНІСЕФ, яка займається допомогою дітям, свідчить про те, що щодня помирає двоє дітей, четверо отримують поранення, а кожний неповнолітній отримує травми різного ступеня тяжкості. Це опубліковано на сайті BBC NEWS УКРАЇНА (<https://www.bbc.com/ukrainian/news-61659824>) (рис. 3.1.).

Дитинство і війна: щодня в Україні гине двоє дітей. Деякі стали героями

1 червня 2022

Майже 100 днів війни в Україні призвели до руйнівних наслідків для дітей. Їх масштаби вражають, йдеться у звіті ЮНІСЕФ, організації, яка займається допомогою дітям при ООН.

За інформацією верховного комісара ООН з прав людини, щодня в Україні гине двоє дітей та четверо отримують поранення.

Усього з 24 лютого в Україні загинуло щонайменше 262 дитини, ще 415 отримали поранення.

Головне

Кампанія під кулями. Хто і чому говорить про вибори в Україні під час війни

7 годин(и) тому

"Фортеця Тайвань": як США тишком озброюють до зубів країну, яку вони не визнають

6 годин(и) тому

Розкол в керівництві України? Західні ЗМІ - про можливий конфлікт Зеленського із Залужним

6 листопада 2023

Докладно

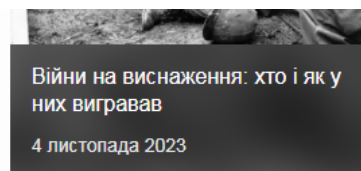

Рис. 3.1. Статистика за даними організації ЮНІСЕФ

Основною задачею дорослих у взаєминах з дітьми та молоддю в умовах сьогодення є усвідомлення та розуміння травм, які отримали діти та підтримка їх у процесі відновлення. Одним із аспектів відновлення виступає саме формування культури поведінки дітей і молоді. І здавалося, що формування культури призупинилося на цей час, але ж ні, країна продовжує відстоювати свою культуру, а нація зберігати та ще більше цінувати культурні надбання.

Надаємо за вище зазначеною інформацію методичні рекомендації у вигляді рисунків вчителям і батькам щодо формування культури поведінки дітей і молоді (рис. 3.2., рис. 3.3.).

Методичні рекомендації вчителям щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді

- Враховуйте індивідуальні особливості кожного учня та особливість ситуації, в якій вони перебувають на даний час;
- Будуйте з учнями довірчі відносини;
- Усе, що відбувається з учнями сприймайте серйозно;
- Формуйте соціальні навички взаємодії між батьками та учнями;
- Навчіть дітей орієнтуватися в людських взаєминах;
- Розвивайте в учнях відчуття підтримки та взаємодопомоги;
- Виробіть правильні форми поведінки у ставленні до учнів, що постраждали від військової агресії.

Рис.3.2. Рекомендації вчителям щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді
[розроблено автором]

Методичні рекомендації батькам щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді

- Заохочуйте дітей розповідати про те, що вони відчувають;
- Створюйте атмосферу, в якій діти могли б говорити за свої переживання;
- Говоріть з дітьми максимально чесно;
- Будьте прикладом поведінки для своїх дітей;
- Навчіть дітей поважати цінності родини;
- Допоможіть дітям будувати міцні взаємини в сім'ї та в стінах освітніх закладів.

Рис.3.3. Рекомендації батькам щодо умов формування культури поведінки дітей і молоді
[розроблено автором]

Висновки до розділу 3

Даний розділ присвячений розробці соціально-педагогічної програми формування культури поведінки учнів освітнього закладу під час військової агресії, а також надання методичних рекомендацій вчителям та батькам з питань даної проблематики.

Програма містить запропоновані форми роботи, практики із зазначенням їх спрямованості та цільової категорії. Вона покликана допомогти учням в подоланні негативних наслідків війни, здоланні травм та наданні психологічної допомоги у кризових ситуаціях під час військової агресії.

Перевагою даної соціально-педагогічної програми є корисність, адаптивність та можливість її застосування навіть через рік після «травматичної події».

Діти є активними спостерігачами всього, що відбувається навколо них. Вони поглинають усі як позитивні, так і негативні переживання. Тому дуже важливим є правильне поводження з боку дорослих та підтримка з їх сторони.

Для цього були сформовані методичні рекомендації для вчителів та батьків, застосовуючи на практиці які, можна суттєво допомогти дитині. Важливою умовою в цих взаєминах виступає побудова довірливих відносин між сторонами. А також транслювання відчуття безпеки та розвиток виховувальних взаємин.

Діти у сприйнятті життєвих обставин відтворюють поведінку тих людей, які виступають авторитетом для неї (батьки, вчителі). Тому важливо дорослим розуміти ці обставини та правильно поводитися в них, бути гідним прикладом для наслідування. Варто завжди бути відвертими з дітьми. Дитина повинна зрозуміти, що наміри батьків завжди їй на добро, а саме: допомогти та захистити від негативних обставин, які можуть статися, або вже відбулися в її житті.

ВИСНОВКИ

Людина є соціальним творінням, тому культура поведінки виступає важливим елементом її життя. Від неї залежить всі сфери людського існування. Це й сфера спілкування, взаємин, побуту, процесу соціалізації та адаптації в соціумі.

Культура поведінки, перш за все, закладається у витоках сім'ї, її традиціях, культурі слів. Перший досвід спілкування, виховання та навчання. В залежності від того, як буде виховуватися дитина, відбуватиметься формування певного стереотипу поведінки.

Культура поведінки в сім'ї – це певні моделі поведінки, що сформувалися в середині неї. Це традиції, правила, цінності, система взаємин та комунікацій між її членами. Це своєрідний унікальний мікроклімат, в якому ще з малечку виховуються ці складові.

Виховання моральних якостей у дітей – це тривалий та послідовний процес. Початком цього процесу виступає створення відповідної атмосфери в сім'ї з власними звичаями та традиціями, які й спонукають до формування культури поведінки. Загалом діти проходять великий шлях від засвоєння моральних понять починаючи з рівня уявлення і аж до використання всього надбаного у власному житті.

Від того, чи є культура поведінки в родині позитивною або негативною, залежить подальша доля дитини, її здатність успішно співіснувати в суспільстві.

Низька культура поведінки в сім'ї призводить до конфліктних ситуацій, непорозумінь, відсутності поваги та довіри у взаєминах, а в деяких випадках і до фізичного насильства.

Якщо батьки демонструють незрілі, негативні форми поведінки, це певним чином формує у дитини уявлення про небезпечні та непередбачувані міжособистісні стосунки, яких краще уникати. І цей досвід дитина переносить

уже в подальші особисті взаємини, які будуть формуватися з її друзями, однолітками, вчителями та іншими суб'єктами.

Культура поведінки дітей і молоді визначає їх як особистостей, які вміють володіти собою в різних ситуаціях та відповідати сучасному ритму життя.

Загалом, культура поведінки, це те, з чим ми стикаємося щодня. Це й місця відпочинку, це й громадський транспорт, яким ми користуємося, це й заклади освіти.

Аналізуючи стан культури поведінки, яка сформувалась на сьогоднішній день, можна чітко побачити необхідність в розвитку соціалізуючого потенціалу освітньої сфери, зокрема освітніх закладів. Сучасні діти наразі опинилися в незвичних та незручних для їх повноцінного розвитку умовах. А також з відсутнім відчуттям повної безпеки, яке дуже необхідно для їх повноцінного розвитку. Це навчання в режимі онлайн та одночасно навчання під час військової агресії. Це ті умови, в яких діти раніше не були, і до яких не були готові. Тому на заклади освіти покладається ще більше відповідальності.

В практичній частині нами була розроблена соціально-педагогічна програма формування культури поведінки учнів освітнього закладу під час військової агресії, яка спрямована на надання учасникам освітнього процесу знань щодо ознак та фаз стресового стану, стресових факторів, стратегій поведінки в стресовому стані, формування особистої відповідальності за власне життя, зміну внутрішніх установок щодо реагування на стресові ситуації, формування практичних навиків саморегуляції.

Вагомим спрямуванням даної програми є також протидія психологічним наслідкам військової агресії та робота з психологічними травмами, які були отримані, що робить цю програму актуальною в сьогоднішній час.

Наступним етапом магістерської роботи було надання методичних рекомендацій вчителям і батькам щодо формування культури поведінки дітей і молоді, з урахуванням тих обставин, в яких перебувають на цей час діти і молодь.

Під час дослідження було підтверджена гіпотеза, що формування культури поведінки дітей і молоді є ефективним та дає гарні результати, при дотриманні соціально-педагогічних умов: додержання суб'єкт-суб'єктних відносин у системі «дорослий-дитина»; реалізація принципів послідовності у роботі освітніх закладів; утворення цінностей особистості, які визначають культуру особистості; забезпечення єдності педагогів і батьків у процесі формування культури поведінки; розвиток активної позиції дітей і молоді в соціумі, їх самореалізація та самоствердження.

Отже, можемо сказати, що навіть в тих умовах, що зараз перебувають наші діти і молодь, наша культура не змарніла, і наша нація не стала слабшою. Влаштовуються благодійні концерти, творчі вечори, хореографічні, музичні, спортивні змагання. Молодь країни активно займається волонтерською діяльністю та допомагає тим, хто цього потребує. Наші діти продовжують розвиватися та зростати демонструючи цінності, яких набули.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. Київ. 1996. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 05.07.2023)
2. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. № 995_021. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 12.07.2023)
3. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10.01.2002. № 2947-III. Київ. 2002. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 13.08.2023)
4. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014. № 1556-VII. Київ. 2014. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 23.08.2023)
5. Про освіту : Закон України від 05.09.2017. № 2145-VIII. Київ. 2017. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 06.07.2023)
6. Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27.04.2021. № 1414-IX. Київ. 2021. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1414-20#Text> (дата звернення 13.08.2023)
7. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001. № 2402-III. Київ. 2001. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 12.06.2023)
8. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021: Указ Президента України від 25.06.2013. № 344/2013. Київ. 2013. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення 23.07.2023)
9. Балагура О. Змістовні та технологічні особливості виховання духовної культури студентів вищих навчальних закладів. *Освіта і управління*. 2011. № 2/3. С. 180–182.

10. Балим Л. *Вікові особливості розвитку дитини*. Київ. 2010. 20 с.
11. Безпалько О.В. *Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи*. Київ. 2006. 457 с.
12. Богущ А., Варяниця Л., Гавриш Н. *Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку*. Луганськ. 2006. 808 с.
13. Бойко А.М., Бардінова В.Д. *Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги*. Київ: ВД «Професіонал». 2004. 576с.
14. Бондарчук О.І. *Психологія сім'ї*. Київ: МАУП. 2001 р. 96 с.
15. Булахова С. На шляху до взаємодії. Поради батькам. *Психолог*. №12. 2003. С. 1-8.
16. Бусел В.Т. *Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000*. Київ; Ірпінь: Перун. 2005. 1728 с.
17. Вебсайт Міністерства Юстиції України. URL https://minjust.gov.ua/m/str_5038 (дата звернення 26.09.2023)
18. Гавриш Н., Брежнева О., Кіндрат І., Рейпольська О. *Розумне виховання сучасних дошкільнят*. Київ. 2015. 176 с.
19. Гончаренко С. *Український педагогічний словник*. Київ: Либідь. 1997. 373 с.
20. Гордієнко К. Розвиток соціальної культури особистості в молодіжному середовищі. *Соц. психологія*. № 3. 2006. С. 66–75.
21. Душина В. *Соціалізація дітей старшого дошкільного віку у просторі дитячої субкультури*. Харків. 2012. 69 с.
22. Єжова О.О., Кириченко В.І., Тарасова Т.В., Федорченко Т.Є., Муромець В.Г., Нечерда В.Б., Оржеховська В.М., Кириленко С.В. *Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу*. Кіровоград. 2013. 172 с.
23. Іванова Ю. Формування ціннісних орієнтацій студентів – майбутніх соціальних педагогів. *Рідна шк.* 2011. №7. С. 14–17.

24. Желан А. Формування культури поведінки дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського. Сер. : Педагогічні науки.* 2014. Вип. 1. С. 20–24.
25. Капюжна Т. Г. Формування загальнолюдських цінностей майбутнього вчителя під час вивчення курсу «Основи педагогічної творчості і майстерності». *Педагогіка і психологія.* 2008. № 6. С. 100–106.
26. Капська А. Й. *Основні закономірності моделювання виховного процесу.* Київ: ІСДО. 1996.
27. Лемак М.В., Петрищев В.Ю. *Психологу для роботи. Діагностичні методики.* Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші. 2012. 616 с.
28. Максименко С.Д. Саморозвиток суб'єкта навчальної діяльності. *Психолог.* 2004. №5. С. 2–5.
29. Мороз О.І. Теоретичні передумови дослідження міжособистісних взаємин дітей. *Вісник інституту педагогічної освіти. Серія психологічна.* 2010. Вип. 2. С. 20-28.
30. Орбан-Лембрик Л. Е. *Соціальна психологія.* Київ: Академвидав. 2003. 448 с.
31. Павелків Р. В. *Вікова психологія.* Київ: Кондор. 2011. 469 с.
32. Пісарєва О. Формування комунікативної поведінки дитини-дошкільника. *Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.* 2012. Вип. 72. С. 87–91.
33. Повалій Л. В. Енциклопедія Сучасної України [ред. Дзюба І.М., Жуковський А.І., Железняк М.Г. та ін.]. Т. 16. Київ. 2016. URL https://esu.com.ua/search_articles.php?id=51467
34. Поліщук М. В. *Вікова і педагогічна психологія.* Суми: Університетська книга. 2010. 352 с.
35. Поніманська Т. Виховання людяності: технологічний аспект. *Дошкільне виховання.* 2008. №4. С. 3–5.
36. Романовський О. Університетська (академічна) культура. *Освіта і управління.* 2011. №1. С. 141–149.

37. Савчин М. В., Василенко Л.П. *Вікова психологія*. Київ: Академ-видав. 2011. 384 с.
38. Сас О.О. Соціально-педагогічні умови формування життєвої компетентності 6-7 – річного віку. *Народна освіта. Електронне наукове фахове видання*. 2015. URL https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=1050 (дата звернення 05.07.2023)
39. Столяренко О. Психолого-педагогічні умови формування толерантності у міжособистісних взаєминах студентів ВНЗ. *Рідна шк.* 2011. №6. С. 46–50.
40. Тонковид А. А. *Педагогічні умови формування культури поведінки у дітей дошкільного віку в умовах роботи сучасного дошкільного закладу : кваліфікац. робота на здобуття освіт. ступеня магістр за спец. 012 Дошк. освіта*. Харків: нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, каф. теорії, технологій і методик дошк. освіти. 2022. 79 с.
41. Федорова Л. Г. Педагогічний такт як складова педагогічної культури. *Педагогіка вищої та середньої школи*. Кривий Ріг, 2007. Вип. 19. С. 254–259.
42. Федорова М.А. Виховання культури поведінки у дітей 6-7-го років життя (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок»). *Морально-етичні засади формування зростаючої особистості*. Житомир: ЖДУ. 2008. С. 128-142.
43. Химченко О. М. Роль культурних цінностей у процесі розвитку студентської молоді. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. №4. С. 217–220.
44. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості : Концептуальні поняття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. №2.
45. Чернуха Н.М. *Формування громадянськості учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства*. Луганськ: Альма матер. 2006. 360 с.

46. Шайда Н. П., Шайда О. Г. Криза міжособистісних стосунків та її вплив на особливості розвитку самооцінки дітей. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. 2007. Вип. 1. С. 325–333.
47. Шимко І.М., Талаш І.О. *Соціалізація особистості*. Ч.1. Кривий Ріг. 2018. 132 с.
48. Щербина С. М. Духовний розвиток та формування духовної культури особистості - найважливіші завдання сучасної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя. 2016. С. 283-291.
49. Якименко Л. Ю., Луценко В.О. Особливості міжособистісних відносин в дитячому колективі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2012. Вип. 16. Книга 1. С. 389-396.
50. Яновська М.Г. Моральне виховання і емоційна сфера особистості. *Класний керівник*. 2003. № 4.
51. Яресько К. Взаємозв'язок культури і пізнавальної діяльності суб'єкта. *Наукові записки Тернопільського держ. пед. ун-ту*. 2000. Вип. 10. С. 27-32.
52. Culturally Responsive Teaching. A Guide to Evidence-Based Practices for Teaching All Students Equitably. March 2016 Basha Krasnoff Region X Equity Assistance Center Education Northwest.
53. Dmytruk Liliia, Furt Daria, Herasymenko Olha, Kuts Mariia, Ostapenko Svitlana, Revutska Svitlana, Rybalka Natalia, Udovichenko Hannah, Vasyliuk Tamara, Zinchenko Viktoriia. STUDENTS' VALIDATIVE COMPETENCES FORMATION WHILE HUMANITARIAN DISCIPLINES STUDYING monograph.
54. Integration of Values into management of learners' discipline in Ugandan Schools, Denis Sekiwu.